

РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНІ ДІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ КОЛАБОРАНТІВ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано правову практику радянської держави стосовно «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів», воєнних злочинців. З'ясовано законодавчо-нормативну базу карально-репресивних дій радянської влади щодо зазначеної категорії осіб.

Ключові слова: *колаборація, судова практика, воєнні злочинці, репресивні органи.*

Радянські законодавчі документи, судова практика дають можливість стверджувати, що в роки війни та й повоєнний час репресивні органи різному ставилися до «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів». Так, протягом війни за цей злочин каралися не тільки колишні поліцаї, вояки різних добровільних національних формувань, які воювали на боці Третього рейху, агенти абверу та ті, що були причетні до скоєння злочинів проти цивільного населення, партизанів, військовополонених, а й їх родичі. Отже, радянський уряд порушував принцип презумпції невинності, як один з основоположних демократичних правових принципів судочинства, згідно з яким обвинувачений вважається невинним до тих пір, поки його провина не буде доведена судом.

Протягом 90-х років — на початку ХХІ ст. українська історіографія приділяла певну увагу дослідженню даної проблеми, зосередивши увагу на те, що гарантія законності грубо порушувалася у процесі розгляду кримінальних справ на осіб, яких було заарештовано як «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів». Заслужують на увагу праці українських істориків С. Білоконя, Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, І. Біласа, Т. Вронської, І. Дерейка, В. Нікольського, Н. Платонової, В. Сергійчука, Є. Скляренко, В. Стецкевича та ін.¹, у яких автори підкреслюють, що полон юридично необґрунтовано розглядався радянським урядом як кримінальний злочин, а грубі порушення норм міжнародного права були частково виправлені і засуджені лише після смерті Й. Сталіна.

Радянський Союз не тільки першим сформулював принципи відповідальності і покарання воєнних злочинців, але й першим реалізував їх на

практиці. З листопада 1942 р. почала працювати Надзвичайна державна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів гітлерівських окупантів. Спираючись на Накази Президії Верховної Ради СРСР, розпорядження Генерального Прокурора СРСР про міри покарання гітлерівських злочинців, а також «зрадників Батьківщини» і «пособників окупантів» з числа радянських громадян, всі «гітлерівські злочинці», «шпигуни», «зрадники» каралися спочатку смертю через розстріл, а з квітня 1943 р. — через повішання. «Пособники окупантів» каралися засланням на каторжні роботи на 15–20 років. Протягом війни Верховний Суд СРСР, Президія Верховної Ради СРСР корегували права репресивних органів і, у першу чергу, військових трибуналів, а також здійснили перекваліфікацію злочинів. Перегляд прав репресивних органів та перекваліфікація злочинів, перш за все, пояснювалися необхідністю вживати запобіжні заходи щодо масового дезертирства червоноармійців на бік ворога. Несанкціонований перехід на окуповану гітлерівцями територію без мети здійснення зради кваліфікувався теж як «акт сприяння ворогові». Наприкінці війни права військових трибуналів стосовно винесення вироку до «зрадників Батьківщини» були розширені. Репресивні органи мали право самі вирішувати питання про кваліфікацію та перекваліфікацію злочинів за судовими справами такої категорії репресованих. Часто-густо судові органи виходили за межі висунутих обвинувачень, не вказували ознаки, які б чітко кваліфікували злочин чи як «зрада Батьківщини», чи «пособництво окупантам», чи будь-який інший. Не дивно, що під час реабілітації судові колеги часто констатували: за відсутністю кваліфікуючих ознак «зради не було», а репресовані були «засуджені безпідставно» або «репресію до них застосовано з політичних мотивів», а тому на цій підставі кожен з них «підлягав реабілітації як необґрунтовано засуджений»².

Радянські правоохоронні органи ще під час війни, а потім у повоєнні роки провели ряд судових процесів над «зрадниками Батьківщини». Аналіз документів тих судових процесів, якими оперують дослідники, надають можливість тільки частково уявити масштаби колабораціонізму на тимчасово окупованій гітлерівцями території України в роки війни. Сьогодні також важко встановити й загальну кількість колаборантів, так як певна кількість з них загинула ще в роки війни під час бойових дій, певній частині вдалося уникнути покарання під час відступу гітлерівців. Отже, проблема остаточного підрахунку загальної кількості зрадників, які причетні до скоєння злочинів проти цивільного населення, партизанів, військовополонених ще залишається відкритою.

Архівні документи надають можливість уявити загальну кількість розстріляних радянськими партизанськими з'єднаннями та загонами «зрадників» та «агентів». Так, «Зведена відомість» свідчить, що 36 партизан-

ськими з'єднаннями та загонами України, а також представниками 3-го та 4-го Українських фронтів упродовж воєнних дій було розстріляно 3 891 особа, серед яких 1089 — «агентів», 2802 — «зрадників»³. Протягом 1942–1943 рр. у партизанських загонах України було виявлено та розстріляно 930 «агентів», 139 «зрадників» та знищено партизанами серед цивільного населення 1798 «зрадників». Всього 2927 осіб⁴.

Аналіз відомостей особового складу 5-ти батальйонів Кам'янець-Пдільського партизанського з'єднання імені Ф. Михайлова свідчить про те, що нерідко вояки-партизани дезертували після боїв. За даними на 19 травня 1944 р. у другому батальйоні загальна кількість особового складу становила 450 вояків, з них колишніх військовополонених — 405, з яких до цього служили у німців — 85, у поліції — 3, у гіві — 1, у козацтві — 8, в різних легіонах — 36, у робочих командах — 37 осіб. Отже, особовий склад цього батальйону відповідає на питання, хто саме дезертував⁵.

Радянські спецслужби у перші повоєнні роки вимагали від Західних держав видачі осіб, які були винні або причетні до скоєних злочинів проти радянських громадян. З початку окупації Німеччини й до 1 січня 1947 р. на території радянської окупаційної зони було заарештовано 14820 осіб, які підозрювалися у скоєнні злочинів проти миру і людства. Радянські військові трибунали засудили з них 14240 осіб, серед яких 138 — до вищої міри покарання, а 13960 — до інших покарань, виправдано — 142. Залишається невідомим, скільки осіб було страчено на місці здійснення ними злочинів. Серед виданих західними союзниками радянській стороні колаборантів були й ті, хто служив в роки гітлерівської окупації у 27-му німецькому поліційному полку, який здійснив ряд злочинів в районах Києва, Одеси, Криму та ін. У січні 1947 р. британські органи влади передали радянським спецслужбам 247 поліцаїв з цього полку⁶.

Частина воєнних злочинців була справедливо покарана, але багатьом з них вдалося уникнути переслідування з надією на те, що з часом настане термін давності й вони будуть врятовані. Для подальшого переслідування й покарання військових злочинців велике значення мав Наказ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. «Про покарання осіб, винних у злочинах, незалежно від терміну їх здійснення», а також аналогічні документи, прийняті в інших державах, Конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства. Організація Об'єднаних Націй цим підтвердила обов'язок держав переслідувати злочинців проти людства, незалежно від терміну здійснення ними злочинів⁷.

Ще в роки війни, коли територія України визволялася від гітлерівців, почалися ув'язнення колаборантів репресивними відділами НКВС і

НКДБ. Серед ув'язнених за політичними мотивами 2/3 становили українці. Нерідко заарештовували й невинних людей. Так, після визволення від гітлерівців Маріуполя, заарештовано учителя — відомого краєзнавця М. Фененка. З м. Старобельська на Луганщині було репресовано колишнього червоноармійця-поета І. Лук'яненка, якого влітку 1942 р. було важко поранено і після цього він потрапив у німецький полон. Цей «гріх» І. Лук'яненко спокутував у сталінських концтаборах⁸.

Місцеві та фронтові органи НКДБ та Смершу проводили роботу по перевірці «на благонадійність» західних українців під час їх мобілізації на фронт. Безпосередньо в частинах та з'єднаннях Червоної армії бійці проходили нову перевірку на лояльність до радянської влади, яку здійснював Смерш. Так, у березні 1944 р. у 161-му запасному стрілецькому полку (серед нового поповнення з Ровенщини) було виявлено 200 націоналістів, а також 25 колишніх старост та поліцаїв, що приховували свою діяльність при окупантах. Згідно з вироками судів, всі призовники, які співпрацювали з гітлерівськими окупантами, в залежності від ступеню своєї провини, або отримували вищу міру покарання, або відправлялися до штрафних батальйонів, рот, в яких вони кров'ю мали «спокутувати свою провину перед батьківщиною за те, що активно не виступали проти німців», або відправлялися до радянського тилу для подальшої перевірки⁹.

Режим, що встановлювався на визволеній від гітлерівців території України, жорстко обмежував в'їзд до великих міст України, прикордонної зони. Так, 11 жовтня 1943 р. РНК УРСР прийняв Постанову № 345 «Про тимчасове обмеження в'їзду громадян до м. Харкова», 19 лютого 1944 р. Київський міськком КП(б)У, а 5 жовтня 1944 р. Київською обласною Радою депутатів трудящих та Київським міськкомом партії про паспортний режим у м. Києві та проведення обліку населення і виселення з м. Києва певних категорій громадян. До цієї категорії належали особи, що співпрацювали з німецькими й не тільки окупаційними органами влади, поліцаї та їх родини. Перелічені категорії виселялися через 24 години після повідомлення їм даного рішення, а у разі невиконання рішення про виселення, до цих осіб вживалися арешт та позбавлення волі. Як зазначає Т. Вронська, з часом, до категорій осіб, які підпадали під обмеження на проживання у великих містах, потрапили також репатріанти, колишні військовополонені, тощо¹⁰.

За наказом НКВС УРСР про активізацію боротьби з представниками окупаційної адміністрації і пособниками від 30 листопада 1941 р. передбачалося організувати у ворожому тилу знищення представників «фашистської адміністрації»: старост, мерів, керівників поліцейських органів та агентури гестапо¹¹. Пропонувалося також широко використовувати

партизанів, диверсійні групи, розвідувальну агентуру, терористичні групи. Директива НКВС УРСР про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території України від 16 грудня 1941 р. також визначала головні завдання міських і районних апаратів НКВС: виявлення всіх осіб, які співпрацювали з гітлерівцями у адміністративних органах (управах, старост, поліцаїв та ін.), а також пособників та «антирадянських елементів»¹². Циркуляр НКВС СРСР про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території від 18 лютого 1942 р.¹³ спрямовував органи НКВС на те, щоб їх діяльність у визволених містах і районах починалася з арештів всіх раніше виявлених ставлеників і активних пособників німців. Пропонувалося ставити на облік особовий склад розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських та адміністративних німецьких органів, які діяли на тимчасово окупованій гітлерівцями території, а також господарів та мешканців будинків, де розміщувалися німецькі органи, офіційні співробітники, розвідники, обслуговуючий персонал. Підлягали арешту члени магістрату, місцевого управління, старости, службовці поліції та інших адміністративних німецьких органів, «зрадники Батьківщини», провокатори, німецькі пособники, учасники створених гітлерівцями банд, члени та кандидати ВКП(б) і ВЛКСМ, які пройшли реєстрацію у німців. Циркуляр не залишив поза увагою жінок, які вийшли заміж за офіцерів, вояків, чиновників вермахту. Їх необхідно було теж заарештувати, як і всіх «дрібних» службовців: рядових канцелярських службовців, охоронників, прибиральниць та інших, але тільки у тому випадку, коли вони були причетні до здійснення злочину.

Існує багато звітів партизанських командирів і комісарів, в яких присутні дані про загальну кількість розгромлених поліцейських управ, розстріляних колаборантів. Так, керівник підпільної групи Н. Ковальов с. Ясногорка (м. Краматорськ) повідомлював, що з жовтня 1941 р. по березень 1942 р. група знищила 66 гітлерівців та їх пособників. Протягом жовтня 1941 р. — лютого 1943 р. партизанським загonom на чолі з Є. Потирайлом, на території Ямського району на Донеччині було розгромлено 4 поліцейні управи, знищено 1 тис. німецьких вояків, поліцаїв, шпигунів та інших зрадників. Партизанськими загонами Г. Іщенка, Сивороного, Мележика, Карнаухова, Агафонова та інших, що діяли на території Краснолиманського району на Донеччині, було знищено 60 поліцаїв. За звітом Дебальцівського партизанського загону протягом жовтня 1941 р. — липня 1942 р. було знищено 35 колаборантів¹⁴.

Масове «чищення» радянськими репресивними органами відбулося серед етнічних німців, кримських татар ще в роки війни, коли частина України була визволена від гітлерівських окупантів. Протягом 1943—

1945 рр. було заарештовано серед етнічних німців як «зрадників» та «пособників окупантів» та інших «антирадянських елементів» 653 особи¹⁵. Після визволення Києва від окупантів і повернення радянської влади, всіх «фольксдойче» було притягнуто до кримінальної відповідальності на підставі ст. 54¹ «а» КК УРСР як «зрадників Батьківщини». Обвинувачувалися вони в тому, що «співчували фашистському ладу і користувалися привілеями німецької влади». Масові депортації «зрадників» відбулися в Криму у травні–червні 1944 р., коли за суцільний «колабораціонізм» поголовно були виселені 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. На думку авторів фундаментальної праці «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.» за редакцією академіка А. Смолія, «це був яскравий епізод застосування широкомасштабного насильства над цілими народами і як наслідок морального гатунку — демонстрація слабкості влади»¹⁶. До середини травня 1944 р. в Криму органами НКВС та НКДБ було виявлено 8521 особу, які кваліфікувалися як «антирадянськи настроєні елементи»¹⁷.

Репресивні радянські органи, спираючись на відповідні директиви, циркуляри, накази НКВС, НКДБ, УНКДБ, після визволення від окупантів міст і районів України, приступили до покарання учасників масових розправ над мирним населенням, партизанами, військовополоненими. Так, із спецповідомлення начальника УНКДБ по Київській області наркомуну держбезпеки УРСР, відомо, що 23 січня 1944 р. у м. Києві за присудом військово-польового суду 8-го гвардійського танкового корпусу були повішені активні учасники масових звірств над киянами Є. Устинов, Н. Юшков, В. Баранов¹⁸. Ці колаборанти брали участь у арештах єврейського населення, жорстоко знущалися над людьми: били, напівживими закопували в землю, грабували. Під час смертної кари Устинова, Юшкова, Баранова були присутні майже 500 осіб з місцевого населення, серед яких було чимало тих, хто був свідком масових звірств над киянами.

Причетною до колабораціонізму виявилася певна частина комуністів і комсомольців, яких було залишено для підпільної і партизанської боротьби. На окупованій гітлерівцями території України залишилося 113 тис. членів партії. За неповними даними, окупанти знищили 46500 комуністів. На вимогу окупантів 21872 комуністи зареєструвалися у гестапо, а 34291 член партії знищив свої партійні квітки. Відомо також, що 6756 членів партії відмовилися від компартійної приналежності. З поверненням радянської влади на територію України, почалися масові виключення комуністів і комсомольців з партії й комсомолу з формулюванням: «не виконав вказівки Сталіна, не вів збройної боротьби проти окупантів»¹⁹. Після вигнання гітлерівців відбувався процес розгляду персональних справ комуністів і комсомольців, які залишалися на окупованій

ворогом території²⁰. Більшість комуністів вели себе пасивно, ніякої роботи проти гітлерівців не проводили і часто, навпаки, співпрацювали з ними. З поверненням радянської влади, частина комуністів не бажала, з різних причин, реєструватися у РК КП(б)У. Так, з довідки інструктора організаційного відділу ЦК КП(б)У Кушніра від 28 січня 1944 р. відомо, що на Житомирщині певна частина комуністів, яка пережила гітлерівську окупацію, побоювалася, що буде покарана за співпрацю з ворогом, частина — вичікувала, щоб побачити, як карають. На думку інструктора Кушніра, комуністи, які не бажали реєструватися, «не внушають доверия и не могут быть восстановлены в партии»²¹.

Аналіз архівних документів: довідок про практику розгляду справ комуністів, які залишалися на окупованій гітлерівцями території України, а також судові справи, які були заведені на комуністів як колаборантів, свідчать, що під час розгляду питання про виключення з партії членів або кандидатів в члени КП(б)У, обкоми і райкоми не приділяли належної уваги питанню розгляду справ комуністів, які залишилися на окупованій території. Протоколи засідань бюро обкомів і райкомів партії свідчать про те, що нерідко доля комуністів вирішувалася без наявності на цих засіданнях самих обвинувачених. Частими були й випадки, коли обкоми КП(б)У, як це було, наприклад, у м. Харкові, виключили з партії тих, чії справи були не до кінця вивчені або, навпаки, відновлювали осіб, діяльність яких в роки гітлерівської окупації була дуже сумнівною. Прикладом можуть бути справи комуністів М. Шульги та М. Коноплі. Так, пораненого червоноармійця Шульгу разом з госпіталем, в якому він лікувався, було захоплено німцями у полон. Залишилося невідомим, чим він займався до березня 1943 р., коли Харків було визволено від окупантів. Не розібравшись, обком КП(б)У м. Харкова однозначно виключив його з партії. В іншому випадку, навпаки, рішенням Харківського обкому партії від 19 січня 1944 р. було відновлено у членстві комуніста М. Коноплю, яка декілька разів протягом окупації м. Харкова викликала до поліції. Її справу не було доведено до кінця²². Аналіз багатьох справ, заведених партійними і репресивними радянськими органами, надає можливість констатувати, що час від часу деякі справи перевірялися відповідними судовими комісіями, які відмічали порушення радянського судового законодавства: людей заарештовували без належного оформлення на це документів; часто кидали до КПЗ й забували про них; свідчення у протоколах свідків були загальні й зовсім не конкретні і т. ін.²³ Порушення набрали настільки масового характеру, що ЦК КП(б)У підготував проект Постанови від 28 квітня 1944 р. з питання партійно-масової роботи у Харківській та Сталінській областях. Було запропоновано ліквідувати помилки, які були зроблені під час перевірки справ комуністів, які зали-

шалися на окупованій ворогом території. Документи свідчать, що справи комуністів, яких було запідозрено у співпраці з гітлерівцями або у пособництві німцям, розглядалися дуже повільно. Так, у Дніпропетровській обласній парторганізації на 1 травня 1946 р. було зареєстровано 35276 комуністів. На 14 травня 1946 р. по області залишалися не розглянутими ще 6249 облікових карток. На цей час партійні комітети області «довели до кінця» тільки 4523 персональні справи на комуністів²⁴. Важко приходилося тим комуністам і безпартійним, які жили в окупації й не проводили ніякої антигітлерівської роботи. Таких однозначно було віднесено до категорії «політично неблагонадійних», їх образливо називали «зрадниками Батьківщини», «фашистськими слугами», «трофейними», цій категорії українського суспільства було важко працевлаштуватися²⁵. Збулися найстрашніші очікування О. Довженка, який у своїх щоденникових записах писав про великі страждання українського населення за те, що люди залишилися під гітлерівською окупацією.

Разом з тим, до кримінальної відповідальності після визволення території України від окупантів, а також у повоєнні роки справедливо були притягнуті за скоєні злочини проти цивільного населення, радянських військовополонених й партизанів колаборанти — громадяни України. Судові процеси проти злочинців відбувалися по всій території республіки. За даними МВС України, за період 1944–1948 рр. було засуджено на заслання на різний термін 4216 осіб з числа колаборантів, які служили у німецьких формуваннях²⁶. За результатами дослідження російських істориків, кількість засуджених військовополонених з числа громадян СРСР, які служили у вермахті або брали участь у війні на боці Німеччини, становила більше 220 тис. осіб, кількість військових злочинців становила 14 тис. 100 осіб, яких було направлено до спецтаборів НКВС. Близько 57 тис. осіб померли під час транспортування до цих таборів від хвороби й холоду. Загальна кількість заарештованих «зрадників Батьківщини» з числа військовослужбовців вермахту на 9 травня 1945 р. становила 291 тис. 100 осіб²⁷.

Під час спецзаходів та роботи оперативних органів по виявленню німецької агентури, колаборантів серед інтернованого контингенту, військовополонених вермахту, не рідко вдавалося розкрити замаскованих серед радянських службовців спецтаборів колишніх дезертирів Червоної армії, колаборантів, вояків СС і т. д. Відомо, що на основі агентурних розробок, у 35-й конвойній дивізії було виявлено рядового 233-го полку В. Серебрянського, який дезертував з Червоної армії на початку війни, здався до німецького полону, записався до поліційного батальйону. За вірну службу гітлерівцям отримав звання віце-фельдфебеля. Його поліційне формування брало участь у боротьбі проти партизанів. Серебрян-

ського 20 листопада 1945 р. було заарештовано й засуджено за ст. 54-1 «б» КК УРСР. Розкриті були також німецькі агенти — машиністка штабу окремого батальйону у м. Києві Безелюк, червоноармієць 51-ої дивізії конвойних військ НКВС Лютов — колишній вояк СС. Тільки в 1945 р. у військах НКВС Київського округу було заарештовано 293 особи, серед яких 73 — «за зраду і пособництво ворогові»²⁸.

Узагальнені дані СРСР про кількість притягнутих до кримінальної відповідальності, а також заарештованих та засуджених до вищої міри покарання осіб за справами органів державної безпеки у 1943–1947 рр. виглядають так: за цей час було притягнуто до кримінальної відповідальності 658379 осіб, серед яких було арештовано 533718, з них за «зрадництво і антирадянську діяльність» — 487206, засуджено до вищої міри покарання — 21178. В 1945 р., окрім осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності органами державної безпеки СРСР, було заарештовано органами СМЕРШ НКО 111156 осіб²⁹. Найбільше було арештовано органами державної безпеки за «зрадництво та антирадянську діяльність» у 1943 р.: всього притягнуто до кримінальної відповідальності 263837 осіб, в тому числі, арештовано — 141253, з них за «зрадництво і антирадянську діяльність» — 125838, засуджено до вищої міри покарання — 12589.

Вироком військового трибуналу військ НКВС Вінницької області від 3 листопада 1944 р. був засуджений за ст. 54¹ «а» КК УРСР як «зрадник Батьківщини» Б. до розстрілу з конфіскацією всього майна. Ухвалою військової колегії Верховного суду СРСР від 7 листопада 1945 р. вирок щодо Б. було змінено — розстріл замінено на 25 років каторжних робіт. У вересні 1941 р. Б. добровільно поступив на службу в поліцію, проживаючи тоді у с. Голики Іллінецького району Вінницької області. Він брав участь у переслідуваннях, арештах, розстрілах, грабежах громадян. Винність Б. у зраді Батьківщині і переході на бік ворога підтверджена наявними у справі доказами: показаннями шести свідків. Керуючись ст. 7 Закону УРСР від 17 квітня 1991 р., ст. 393, 394 КПК, Пленум Верховного Суду України також визнав винність зрадника Б. у вчиненні злочину, передбаченого ст. 54¹ «а» КК УРСР і матеріалами справи доведеного. «Зрадник Батьківщини» Б. реабілітації не підлягав³⁰.

Справи, які за характером діяльності засудженого, а також за відсутністю в цих діях злочину, під час перегляду судовою колегією в кримінальних справах Верховного Суду України, як, наприклад, від 15 грудня 1994 р., були закриті³¹. Так, вироком військового трибуналу військ МВС Запорізької області від 6 липня 1949 р. Б. був засуджений на підставі ст. 54¹ «а», ч. 2. ст. 54¹⁰ КК УРСР до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах з конфіскацією майна і поразкою у правах на

п'ять років. У касаційному порядку справа Б. не розглядалася. Постановою президії Запорізького обласного суду від 1 квітня 1994 р. Б. «обґрунтовано засудженим за ст. 54¹ «а» КК УРСР, а за ч. 2 ст. 54¹⁰ КК УРСР вирок було скасовано і справу закрито за відсутністю в діях Б. цього злочину. Він був визнаним винним за те, що після окупації гітлерівцями с. Скельки Василівського району Запорізької області протягом січня 1942 р. — травня 1943 р. працював старостою сільської громади, слушно виконував завдання окупантів по здачі хліба, худоби, сприяв відправці на роботу до рейху мешканців с. Скельки, допомагав окупантам у відправці до вермахту продовольства, боеприпасів. Під час судового розслідування діяльності старости с. Скельки була встановлена й підтверджена його патріотична діяльність: він надавав допомогу партизанам продуктами харчування, брав участь у розвідувальних та бойових діях у партизанському загоні, а потім — у Радянській армії, мав нагороди. Під час окупації, за показанням свідків-односельчан, добре ставився до населення. Надавав допомогу партизанам і переслідувався німцями за те, що брав участь у бойових діях разом з радянськими парашутистами, які переховувалися у дніпровських плавнях. Патріотична діяльність старости громади села Скельки підтверджена клопотанням численних жителів Василівського району Запорізької області. Отже, даних про те, що Б. «зрадник Батьківщини» в справі не встановлено, а тому, як зазначено у протесті заступника Генерального прокурора України, Б. необґрунтовано засуджений за ст. 54¹ «а» КК УРСР. Судові рішення щодо Б. підлягали скасуванню, а справа — закриттю. Вирок трибуналу військ МВС Запорізької області, а також постанову президії Запорізького обласного суду судова колегія скасувала, а справу Б. закрила за відсутністю в його діях злочину.

Прикладів судового розслідування злочинної діяльності колаборантів України та їх покарання можна навести багато. Судові процеси над колаборантами відбувалися протягом війни та у повоєнні роки. Під час війни, спираючись на спеціальні циркуляри, таємні накази репресивних органів НКВС, НКДБ, партизанські загони, підпільні організації, диверсійні групи також знищували колаборантів: поліцаїв, старост, бургомістрів, які своєю діяльністю допомагали німцям у встановленні «нового» режиму. Багатьом з колаборантів вдалося уникнути покарання, але їх надія на те, що з часом настане термін давності на злочинну діяльність, не здійснилася. СРСР та інші держави прийняли документи, в тому числі й Конвенцію Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства.

Разом з тим, процес покарання зрадників несправедливо торкнувся невинних народів. За колабораціонізм певної частини українського сус-

пільства, змушена була розраховуватися вся нація. Пособництво та співпраця з гітлерівцями частини нацменшин коштувала етнічним німцям, кримським татарам та іншим народам України та Криму депортації. Не обійшлося й без перекручень, помилок, необгрунтованих арештів людей, яких, за різних обставин, несправедливо було обвинувачено у пособництві або зрадництві. Репресивна діяльність органів НКВС, НКДБ, військово-польових трибуналів необгрунтовано, про що свідчать постанови Верховного Суду України, була поширена на все населення, яке залишилося на окупованій території України й автоматично було зараховано до «політично ненадійних». Цим пояснювалося небажання частини комуністів реєструватися після вигнання окупантів у РК КП(б)У. Порушення радянського судового законодавства набрали масового характеру, що підтверджується спеціальними постановами ЦК КП(б)У. Паралельно з цим відбувався процес пошуку зрадників, пособників окупантів, які здійснили злочини проти мирного населення, радянських військово-полонених, партизанів. Радянські спецоргани виявили гітлерівських агентів з числа місцевого населення, замаскованих зрадників — колишніх вояків вермахту та СС, поліцаїв з числа населення України й карали їх відповідно до скоєних злочинів.

Радянське керівництво справедливо покарало військових злочинців та колаборантів. Війна дійсно була тією обставиною, яка змушувала військові трибунали підвищити рівень репресивних заходів щодо злочинів, які визнавалися радянським кримінальним законодавством як «контрреволюційні». Разом з тим, звинувачувальний ухил у діяльності радянських репресивних інституцій — незаперечний факт, адже у поле репресій потрапила значна кількість безвинних людей, долі яких скалічили помилки та недоліки правової радянської системи. Більшовицький режим не визнавав того, що моральна психологічна криза, яку переживало населення України в роки окупації, а також колабораціонізм — це результат не лише злочинів жорстокого гітлерівського режиму, а й сталінського.

¹ *Белоконь С.И.* Механізм большевицького насилія. Конспект исследования. — К., 2000. — 128 с.; *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія. — К., 2007. — 568 с.; *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945): Монографія. — К., 2006 — 405 с.; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. — К., 1994; *Вронська Т.В.* До питання про мораль воєнного часу // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. Вип. 6. — К., 2002. — С. 191–193; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній

території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. Вип. 1. — К., 1997. — С. 125–143; *Дерейко І.* Від колаборації до резистансу: діяльність 115 (62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції в 1942–1944 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 179–193; *Нікольський В.* Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943–1957 рр. / За документами архіву СБ України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 103–129; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. — Донецьк, 2003. — 624 с.; *Платонова Н.* Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті–60-ті роки ХХ ст. (За документами Державного архіву МВС України) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 91–102; *Склярченко Є.* «Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го управління НКДБ УРСР в 1941–1945 рр.» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 15–27; *Сергійчук В.* Боротьба за волю, а не колаборація. (Ч. 1) // Визвольний шлях. — 2001. — Кн. 3. — Березень. — С. 49–62; *Сергійчук В.* Боротьба за волю, а не колаборація. (Закінчення) // Визвольний шлях. — 2001. — Кн. 4. — Квітень. — С. 43–57; *Стецькевич В.* «Каратимуть за те, що народ був під німцями і мусив якомсь жити» // Дзеркало тижня. — 2005. — № 23. — 18 червня та ін.

² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В.Т. Малярєнка. — К., 1997. — 464 с.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 121–122.

⁴ Там само. — Арк. 124.

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 96, оп. 1, спр. 24, арк. 1, 9, 14, 30, 96.

⁶ *Семиряга М.И.* «Коллаборационизм». Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000. — С. 785, 786.

⁷ Там само. — С. 789.

⁸ *Лаврів П.І.* Історія Південно-Східної України. — К., 1996. — С. 168, 169.

⁹ *Гриневич В.А.* До питання про діяльність ОУН у Червоній Армії в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 211, 212.

¹⁰ *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визвольній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. Вип. 1. — К., 1997. — С. 128–130.

¹¹ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання. — Київ-Львів, 2003. — С. 232, 233.

¹² Там само. — С. 372.

¹³ Там само. — С. 374–382.

¹⁴ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) Сб. докум. и матер. — Донецк, 1980. — С. 91–92, 103–11, 144.

¹⁵ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). — С. 364.

¹⁶ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 697.

¹⁷ Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944 // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 34.

¹⁸ Київ у дні нацистської навали. — С. 444, 445.

¹⁹ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» [Спогади та роздуми очевидця]. — К., 2002. — С. 259, 260.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 149; 161; 340; 399–401; 767; Там само. — Ф. 57, оп. 4, спр. 38.

²¹ Там само. — Спр. 346, арк. 2–3.

²² Там само. — Спр. 401, арк. 222, 226.

²³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. — Кн. 2. Док. та матер. — К., 1994. — С. 638–641, 646–649, 663–666; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 395, арк. 5–6.

²⁴ ЦДАГО України. — Спр. 340, арк. 196–199

²⁵ Першина Т.С. До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 3. — С. 26, 27.

²⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — С. 546.

²⁷ Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. — М., 2001. — С. 510, 511.

²⁸ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). — К., 2002. — С. 279–280.

²⁹ Київ у дні нацистської навали. — С. 73, 74.

³⁰ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — К., 1997. — С. 453, 454.

³¹ Там само. — С. 427–429.

В статтє проанализирована правовая практика советского государства в отношении «изменников Родины», «пособников оккупантов», военных преступников. Установлено законодательно-нормативную базу карательно-репрессивных действий советской власти к указанной категории лиц.

Ключевые слова: *коллаборация, судебная практика, военные преступники, репрессивные органы.*

In the article the legal practice of Soviet state concerning «traitors to the Motherland», «Nazi collaborators» and war criminals is analyzed. The legislative basis of punitive and repressive actions of authorities against given social group is explained.

Keywords: *collaboration, legal practice, war criminals, repressive structures.*